

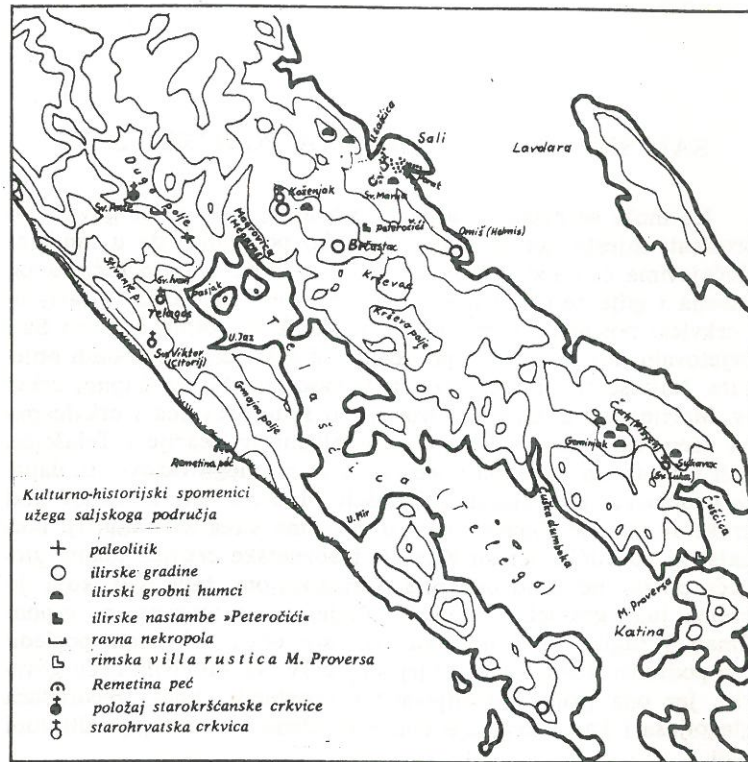
SALJSKE CRKVE I KRATKA POVIJEST SALI

Ne može se pisati o saljskim crkvama, a da se ne govori i o prošlosti mjesta, jer to dvoje je toliko povezano da u mnogim slučajevima čini jednu cjelinu. Sali su uvijek bile tip raštrkanog naselja i gdje se god našao veći broj vjernika, tamo se javljala i crkvice; postanak, pomicanje i nestanak pojedinih dijelova Sali uvjetovalo je i podizanje, povećanje ili nestajanje sakralnih objekata. Najviše ću prostora posvetiti našoj slavljenici župnoj crkvi sv. Marije, ali ću dakako govoriti i o svim crkvama i crkvicama na užem saljskom području, tj. u blizini sv. Marije i Telašćice. Sali i Telašćica su jedna cijelina, da se ne mogu razdvojiti, dapače u dubokoj je prošlosti u Telašćici bilo 5/6 Sali, a tek 1/6 kod crkve sv. Marije. Govorit ću i o crkvama šireg saljskog, tj. kornatskog područja, jer su Kornati i kornatske crkvice tokom stoljeća pa do nedavno bile pod jurisdikcijom župe Sali, koja je prema jugu graničila sa župom Žirje, a »na zmorac« sa župom Zman. I Zaglav je do početka ovog stoljeća u crkvenom pogledu bio podređen Salima, ali o njegovoj crkvi sv. Mihovila neću govoriti, jer ona pripada franjevačkoj provinciji Otaca trećoredaca glagoljaša i kao takva nije bila podređena nadbiskupiji niti župi Sali.

Na saljsko-kornatskom području od najstarijih vremena bilo je 11, a možda i 13 crkava i crkvice, ali istodobno ih nije nikada bilo više od 6. U 10. i 11. st. u Telašćici ih je bilo 5, a u današnjim Salima samo jedna, dok je danas obratno, jedna u Telašćici, a 4 u centru župe. To su bile većinom malene bogomolje, tako da je npr. ona u Čuhu imala površinu od 18, a sv. Viktora na Citoriju čak samih 11 kvadratnih metara. Obrađujući kronološkim redom crkve tog područja, donijet ću i najglavnije o zaseoku odnosno naselju koje je tu crkvicu podiglo.

STAROKRŠĆANSKO DOBA

Govorit ćemo o starokršćanskoj crkvi sv. Antona opata u Dugom polju, o pustinjacima koji su u to doba živjeli na Grpašćaku u Remetinoj peći i o starokršćanskoj bazilici na Tarcu na otoku Kornatu.

Dugi otok — područje Sali

1. CRKVICI SV. ANTONA OPATA NA DUGOM POLJU. Prve dokaze o čovjekovoj prisutnosti na saljskom području susrećemo u Dugom polju, a regbi da se u tom istom polju nalazila i najstarija saljska crkvice. Do tog zaključka dolazim otuda što je crkvice sv. Ante tek u novije vrijeme posvećena sv. Anti Padovanskom, a svi stariji podaci o njoj govore da je ranije bila posvećena sv. Anti opatu. Prvi redovnici kršćanstva bili su pustinjaci

sv. Ante opata, koji su se najprije pojavili na istoku, a na zapad su prešli oko g. 340. Sv. Jerolim (Dalmatinac) je oko g. 405. zabilježio da je njegov znanac Julijan podizao pustinjačke samostane na dalmatinskim otocima, a poznato je da se tragovi crkava sv. Ante opata nalaze na otocima Pagu, Olibu, Silbi, i u mjestu Savru na Dugom otoku, a vjerojatno i na brdu sv. Mihovila na otoku Ugljanu, uz koje su bili i maleni pustinjački samostani. Stoga nećemo pretjerati ako kažemo da crkvice sv. Antona opata na Dugom polju potječe iz prvih kršćanskih vremena, možda iz IV. ili V. st. Danas oko te crkvice ne susrećemo nikakvih tragova koji bi na to ukazivali, jer ih je prekrpio nanos nadošao bujicom kroz kanal iza brda Kaštenjaka. Prema svemu ovome možemo zaključiti da su vjerojatno upravo pustinjaci sv. Ante opata iz Dugog polja prvi na saljsko područje donijeli kršćanstvo.

Na ovom najplodnijem dijelu saljskog područja postojalo je maleno naselje za koje je saljski župnik don A. Banić u jednoj bilježnici pod nazivom »Sali. Poviest župe. Običajnik« zabilježio da je tu bilo »seoce sv. Antona, a spominju se razni curtis-i (dvorci), gdje se nalazila i crkvice sv. Antona opata. Zidovi te crkvice još su sačuvani. To seoce je možda postojalo napram crkvice s druge strane polja na južnom podnožju brda Rutnjak uz polje i uz puteljak koji vodi u pozadinu, gdje se još vide ostaci zidova 4 do 5 kućica. Taj položaj se zove Vrtlac, a znamo da vrtlac i vrtlić ne može biti nego pokraj kuće. Prvo brdo zapadno od crkvice zove se Kaštenjak, koji je naziv nastao po nekakvoj kuli. Crkvicu prvi put spominje g. 1579. apostolski vizitator Valier. On je zabilježio da taj »oratorium« pripada bratovštini sv. Roka, koja se briga da svake nedjelje bude u njoj služba. Raspolaže sa srebrnim kaležom i svim potrebnim za bogoslužje. Vizitator Priuli g. 1603. opisuje 5 saljskih crkava, a crkvu sv. Ante i ne spominje, već navodi da je u župnoj crkvi između 5 oltara jedan posvećen sv. Antunu opatu, koji da ima i svoju bratovštinu. Možda je župa Sali tada na području Telašćice, nakon što su ostale crkvice propale, održavala samo ovu središnju, u koju su se nedjeljom skupljali vjernici Dugog polja, Magrovica i Stivanjega polja, koji su još tamo ostali uglavnom kao pastiri i zemljoradnici, a manje kao ribari. Ova se crkvice spominje i g. 1641. u oporuci Antona Krajine, a Bianchi donosi da ju je g. 1670. u svojoj vizitaciji spomenuo i nadbiskup Parzago pod imenom sv. Antona opata. Posljednji put se spominje g. 1827. kad je crkvinarstvo dalo don Luki Bobiću 30 helera za misu izrečenu u crkvice sv. Ante opata. Crkvice je služila svojoj svrsi do g. 1844. kad ju je poznati haj-

duk Kutleša temeljito opljačkao. O crkvi sv. Ante Padovanskog, koja je podignuta na njezinim ostacima, govorit ćemo u poglavlju OSTALE CRKVE.

2. REMETINA PEĆ. Na brdu Grpašćak (166 m) između Telešćice i otvorenog Jadrana oko 200 m (?) južno »Stanice« i oko 20 m ispod vrha »Stene« (vertikale) nalazi se malena, teško pristupačna pećina zvana Remetina peć. Riječ potječe od grčkog eremija u značenju pustinja, osamljenost i kazuje nam da su u toj pećini nekoć vjerojatno živjeli eremiti, remiti ili pustinjaci. U toj samoći, odakle se ne vidi ništa osim nebo i otvoreno more, provodili su život pustinjaci prvih vjekova kršćanstva, možda u V. ako ne i u IV. st. Takvih osamljenika, koji su se sasvim posvetili Bogu živeći stroгим životom u teškom radu i pokori, bilo je u to doba mnogo na svim našim otocima, a na nekima i na više mjesta. Možda su bili povezani s pustinjacima Dugog polja i služili se njihovom crkvicom.

3. STAROKRŠĆANSKA BAZILIKA NA TARCUCI. Za seobe naroda stanovnici rimskih naselja i gradova zadarskog kopna (osim Zadra i Nina, koji su bili na otočićima) bježeći pred divljim hordama nagrnuli su na otoke Ugljan, Dugi otok i Kornat, kao što su građani Salone (Solin) pribjegli na otoke Brač, Hvar, Soltu, Vis i Korčulu. Na Kornatu su ostali nekoliko desetaka godina, ako ne i dulje, dok se nisu smirile prilike na kopnu, a od zgrade do zgrade opskrbljavala ih je bizantska mornarica. Vjerojatno je da su upravo oni na Tarcu u V. ili VI. st. podigli trobrodnu kasnorimsku baziliku sa dva reda stupova, široku 13, a dugu 30 m, s površinom od 390 m², tj. 167 m² većom nego zaprema današnja saljska župna crkva. Do danas se sačuvala samo polukružna apside koja ima promjer od 7,50 m, a pokrivena je polukupolom i poduprta sa 4 potpornjaka. Gradili su je vještiji majstori. Budući da su podigli tako veliku crkvu, znači da je na Kornatu silom prilika živio veliki broj bjegunaca, dakako kršćana, koji su bili primorani da se bave poljodjelstvom, stočarstvom a i ribolovom, jer je najveći njihov problem bila prehrana. Kada su se nakon nekoliko decenija prilike u zadarskom zaleđu smirile, bjegunci su se vratili na kopno, a crkva je za maleni broj pastira i ribara bila prevelika, pa je pomalo napuštena i dotrajala.

STAROHRVATSKO DOBA

Glavnina Hrvata je g. 630. stigla na obalu Jadrana pa i na zadarsko kopno, odakle su se postepeno prebacili i na saljsko područje, gdje su našli romanizirane Ilire. Trebalo je možda stoti-

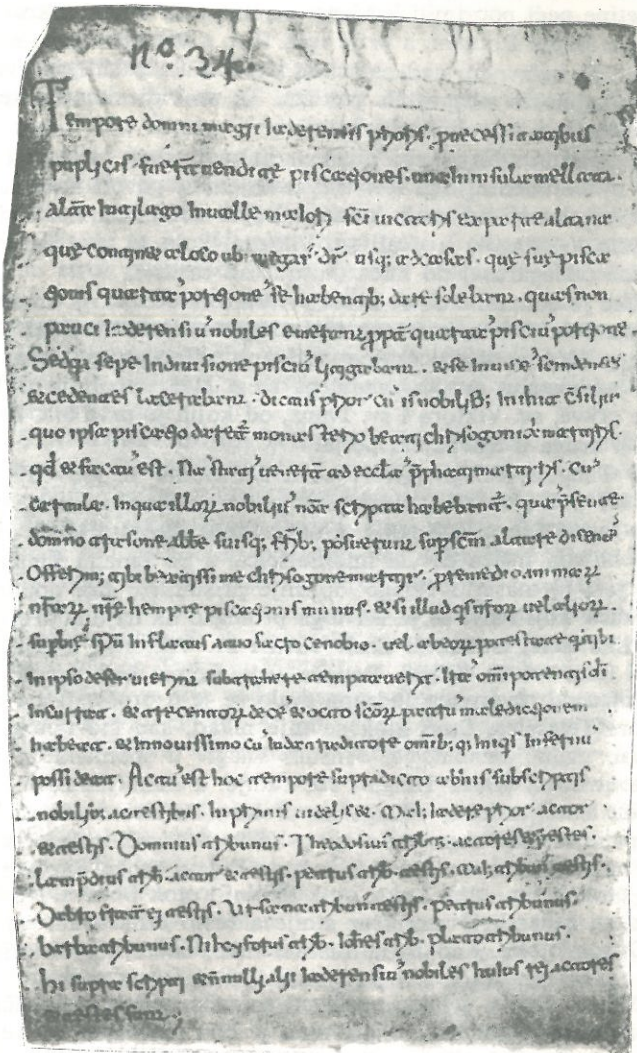
njak i više godina dok su od njih i pustinjaka sa Dugog polja i Remetine peći poprimili kršćanstvo. Nastanili su se pokraj polja gdje su živjeli Romani, a prije njih Iliri, a kasnije su svoje crkvice podigli uglavnom nad ostacima rimskih i ilirskih građevina ili možda njihovih poganskih svetišta. Tu se vidi kontinuitet (slijed) naselja i sakralnih objekata.

1. TILAGO. Najstariji spomen dalmatinskog ribarstva nalazimo u dokumentu iz g. 986—999. u kojem se govori kako su neki zadarski plemići od svoje komune kupili neka ribarska lovišta u Telašćici (»Telago«) u uvali sv. Viktora, koja se proteže od Magrovice (»Megarus«) do kuća (»usque ad casas«).

Već je dokazano da se uvala sv. Viktora odnosi na unutrašnju trećinu Telašćice, a kuće tog ribarskog naselja u uvali Jaz. Grubina je g. 1064. podigao crkviću sv. Ivana u Telagu i poklonio je istom samostanu sv. Krševana, pa se g. 1195. spominju u Tilagu dvije crkve, sv. Viktora i sv. Ivana, od kojih je prva bila na Citorju, a druga u Stivanjem polju.

O Tilagu i Telagu govori se u ispravama iz 986—999, 1056, 1064, 1074, 1078, itd. Taj naziv je najprije označavao naselje u predjelu Jaza i Stivanjega polja, a nakon toga, kao što je po naselju Sali obližnja lučica dobila ime Salšćica, a po Žmanu Žmanšćica, tako je i po naselju Telago obližnje pristanište Jaz dobilo ime Telašćica, koji naziv se je iza toga protegao na najunutarniji dio te velike luke, istisnuvši naziv »uvala sv. Viktora«, a poslije na cijelu luku sve do Katine. Dapače, usko kopno koje zatvara luku Telašćicu od otvorenog Jadrana zvalo se je u prošlosti a i danas se zove Telašćica. Dugi otok se nije nikad, kao što mnogi pišu, nazivao ovim imenom, jer »Insula Tilagi« u spomenutim ispravama ne znači »Otok Tilago«, već radije, u duhu dalmatinske latinštine i talijanštine, »Tilago na otoku«. Da navedemo samo jedan primjer. Vizitator Valier je g. 1579. obilazeći naše otoke sve župe nazvao otokom, tako je i župe Dugog otoka nazvao: otok Sali, otok Žman, otok Luka, otok Brbinj i otok Božava. Na sličan način su zadarski pisari kroz stoljeća često označavali sva naselja Dugog otoka. Kad to ne bi bilo tako, onda bi proizlazilo, da je u 16. st. Dugi otok bio podijeljen u 5 različitih otoka.

Mjesto Sali u dalekoj prošlosti nalazilo se tek djelomično na položaju današnjih Sali, a glavnina je bila razbacana na velikom prostoru oko Telašćice, i to u predjelu Stivanjega polja, gdje se nalaze dvije spomenute crkvice iz 10. ili 11. st., zatim u Dugom polju, Magrovici i Čuhu, gdje su također u ono doba postojale slične crkvice.

Dokument iz g. 986-999 kojim zadarski plemići ustupaju samostanu sv. Krševana pravo ribarenja na otoku Molatu i u uvali Telašćici na Dugom otoku

Ribarski centar se nalazio u predjelu Stivanjega polja s izlazom na more u uvalici Jaz, koja je u Telašćici najprikladnija za ribarske lađe. Naziv Jaz jamči da je unutarnji plitki dio bio odijeljen zidom koji je po srijedi imao malena vrata kroz koja se je propuštalo more i u ograđenom se bazenu najprije pravila sol, a kasnije se lovilo ciple, kao što je bilo u svim uvalama koje se zovu Jaz, Jazić, Jazina, Soline itd., kakvih samo na zadarskim otocima ima preko 20.

U Stivanjem polju se nalazi lokva (40x40 m) u kojoj, kako kaže Josip Poljak, »ima stalno i za najveće suše vode, ona je znatno dublja no ostale lokve, tako da joj je baza kredni dolomit koji zadržava vode cijednice, koje pridolaze sa okolnih strana Stivanjskog polja. Ostale lokve imaju samo oborinske vode, pa zato ne drže vodu kroz cijelu godinu«. Nepresušna voda ove lokve je bila najglavniji razlog što se je baš na ovom položaju zadržalo najviše stanovnika Sali odnosno Telašćice.

U starim ispravama susrećemo i nekoliko stanovnika iz Arnjeva i Stivanjeg polja, a doznajemo i za ime tog ribarskog naselja. God. 1305. spominje se Ivan reč. Merdeša, sin Dampea pastira u Tilagu (»bravario in Tilago«), god. 1376. Ivan Perčinov stanovnik Ranjeva polja (»habitori in Ragnivo pogle«), zatim nalazimo oporuku Ivana Hranojevića od 15. IX. 1407. iz Ranjeva polja na Dugom otoku (»Cranoevich de Regnavopogle«) i napokon Stošija ud. Vida Muhe iz Sali 1517. ima zemlju u »Arnjevnu selu« (»in Hergnevo Sello«).

Potrebno je da upoznamo i 6 starohrvatskih crkvice na području Sali—Telašćice, koje su u 10. i 11. st., a i kasnije, bile usko povezane s ribarskim nastambama toga područja.

2. CRKVICA SV. VIKTORA NA CITORIJU. Na vrhu brda Citorija južno od Stivanjega polja a zapadno od Jaza vide se tragovi crkvice sv. Viktora, koju je g. 1956. i 1957. stručno istražio I. Petricioli. Njezin se tlocrt sastoji od nepravilna kvadrata koji je bio pokriven kupolom poput starog dijela crkvice sv. Pelegri na u Savru. Dimenzije: 3,40x3,40; dubina polukružne apsida 1,90 m. Prema pronađenim fragmentima vidi se da je crkvice imala i oltarnu pregradu. Najstarija je od svih telaških starohrvatskih crkvice jer je postojala prije 950.g. a koncem 10. i početkom 11. st. po njoj se unutrašnji dio Telašćice nazivao »lukva sv. Viktora«.

Ostaci crkvice sv. Viktora na Citoriju

3. CRKVICA SV. IVANA NA STIVANJEM POLJU. Vjerojatno se je broj stanovnika u Tilagu, tj. u Arnjevu, Stivanjem i Gmainom polju povećao pa im je dotadašnja crkvice postala tijesna. Stoga je Grubina, kako smo vidjeli, na pristupačnijem mjestu uz SI rub Stivanjeg polja u Gruhu podigao prostraniju crkvicu na čast sv. Ivana i g. 1064. poklonio samostanu sv. Krševana koji je bio vlasnik kopna od iza Arnjevoga polja do rta Kobiljaka, u dužini oko 11 km. Crkvice, koju je u dva navrata 1956. i 1957. istražio Petricioli, sastoji se od lađe (4,70x8,60 m) i polu-

Kapitel bifore i fragment tranzene iz crkvice sv. Ivana na Stivanjem polju

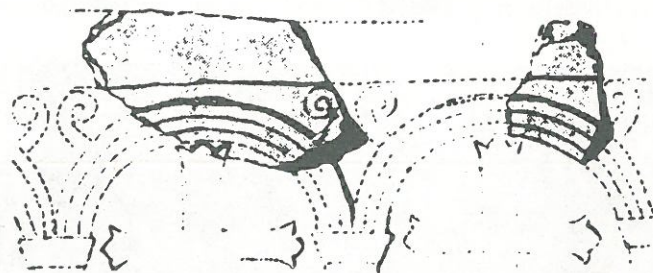
kružne apside duboke 2,30 m. Prema pronađenim fragmentima vidi se da je poput drugih crkvice onog vremena imala oltarnu pregradu ukrašenu pleternom ornamentikom. Visina otkopanih zidova varira između 0,80 i 3,10 m. Prilikom gradnje koristili su se neki stariji zidovi, možda ostaci neke rimske zgrade. U crkvi se našao i sarkofag. Interesantno je da sva tri spomenuta stanovnika tog naselja iz g. 1305., 1376. i 1407. nose ime svog pokrovitelja sv. Ivana.

Unutrašnjost crkvice sv. Ivana na Stivanjem polju

4. NASELJE MEGARUS—MAGROVICA I CRKVICA NA KOZENJAKU. Druga uvala kojom su se u davna vremena saljsko-telaški ribari služili bila je Magrovica, najunutarniji dio Telašćice, dobro zaštićena od svih vjetrova. Položaj u neposrednoj pozadini te uvale zove se Sakatur, za koji naziv kaže Skok da je iz ranoromanskog, tj. predhrvatskog perioda, a potječe od latinske riječi siccatorium a označuje »mjesto na kojem se nešto suši, na pr. mreže ribarske«, pa nam se nameće zaključak, da su ribari koji su u Sakaturu sušili ribarske mreže držali lađe u uvali Magrovica. Negdje nedaleko mora imali su malene magazine u suho za mreže i ribu, a u blizini bile su im i nastambe. Ribarske kućice a možda i utvrđenja tog naselja u Telašćici bila su smještena

negdje na početku današnjega Grašišća, nekoliko stotina metara od mora, na što nas upućuje i značenje te riječi. Prema Skokovu mišljenju naziv Grašišće i Grašišće »... izvedenica je od gradac, koja znači, da je na tako označenom terenu nekada postojalo staro hrvatsko utvrđenje«. Magrovica pod imenom Megarus spominje se u ispravi iz g. 986—999, a predrimskog je podrijetla.

Fragmenti s Koženjaka

Neposredno prema JI na brdu Koženjak (171 m) imali su i starohrvatsku crkvicu koja je podignuta radi njihovih vjerskih potreba. Do danas se na brdu nije sačuvalo ništa osim tragova zida debljine od 50 cm, a sve ostalo se survalo niz strme obronke brda. U survanom materijalu i u suhozidovima našla su se tri ulomka od kojih dva imaju starohrvatski ornament i dio su ploče koja je služila predoltarnoj pregradi. Zid na vrhu pripadao je crkvi, ali prema tehnici zidanja i prema ulomcima keramike rimskog je podrijetla, tako da je crkva bila podignuta na ostacima nekih rimskih zdanja.

5. CRKVICA SV. LUKE U PIZYCHU (ČUH). U polju Čuh, koje leži na istočnom kraju Dugog otoka, u pozadini uvale Čušćice, oko 1500 m sjeverno od Male Proverse, susrećemo ostatke iz ilirskih, iz rimskih i starohrvatskih vremena. Konstantin Porfirogenet sredinom 10. st. nabrajajući zadarske otoke, Dugi otok je nazvao imenom PIZYCH, od kojeg je nastalo ime ČUH. Onda je tu postojalo i naselje kojeg se i danas vide ostaci većeg broja kućica uzidanih u suho, te između Čuha i Drakovca položaj »Pod selo«, gdje se nalazi nekoliko sličnih kućica bez maltera, a na zapadnom položaju brda Sukavac (između polja Čuha i uvale Čušćice) na terenu zvanom »Crkvina« vide se ostaci crkvice. Unutarnje dimenzije: 5,00x3,70 i apsida 1,70 m, »tehnika zidanja je slična, a malter gotovo identičan s malterom u telaškim crkvicama«.

Sl. 8. Ostaci crkvice sv. Luke u Čuhu

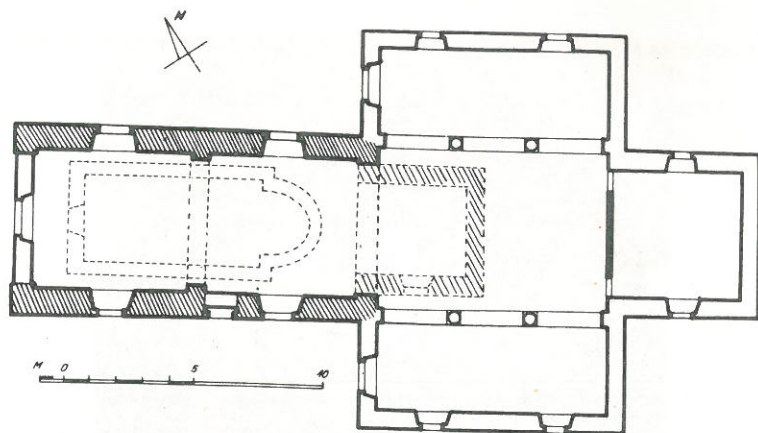
Stanovnici naselja Čuh su se bez dvojbe od najstarijih vremena bavili ribolovom, a g. 1451. spominje se Čazbuić saljski ribar u Čuhu (»Chiazbuich de Sale piscator in Picuh«). I u vrijeme kad još nisu postojali prolazi Male i Vele Proverse ribari Čuha su imali pristanište ozgor Male Proverse u uvali Čušćici, a ozdol u malenom telaškom fjordu Čuškoj dumboki. Brdo Sukavac je dobilo ime po crkvi koja je valjda bila posvećena sv. Luki.

6. CRKVICA SV. MARIJE. O njoj ćemo govoriti niže, u poglavlju TRI CRKVE SV. MARIJE, da sve o njoj bude na istom mjestu.

7. CRKVICA SV. ANTE OPATA U DUGOM POLJU. I u ovom razdoblju postojala je ta crkva, o kojoj smo govorili u II. poglavlju.

TRI CRKVE SVETE MARIJE

Dok govorimo o saljskoj jubilarnoj župnoj crkvi, moramo najprije naglasiti da su postojale tri faze njezine izgradnje ili, točnije, postojale su tri crkve: PRVA malena starohrvatska, koja je g. 1465. porušena i oko nje podignuta DRUGA veća sasvim nova, tj. današnji Volat, a TREĆA je nastala g. 1581. kad je malenom Voltu (65,4 m²) pridodan veliki bazilikalni dio (157,8 m²). Stoga ćemo te tri crkve koji put nazvati prva, druga ili treća.

TRI FAZE IZGRADNJE CRKVE SV. MARIJE U SALIMA

- Starohrvatska crkvice iz 10. st. porušena g. 1465. Ovaj tlocrt je samo pretpostavka jer neznano njezine mjere ni formu.
- Crkva zvana »Volat« podignuta g. 1465.
- Bazilikalno produženje g. 1581.

1. STARE SALI U ZMORAŠNJEM SELU. Prije nego stanemo govoriti o prvoj crkvi sv. Marije, reći ćemo nekoliko riječi i o naselju koje je tu crkvicu podiglo. Između 4-5 naselja u predjelu Telašćice ono u Stivanjem polju je bez dvojbe bilo najbrojnije i najvažnije, bilo je svojevrstan centar telaškog života i ribolova. Raspolagalo je sa dvije crkvice od kojih je ona sv. Ivana bila najveća. Međutim u isto vrijeme, tj. u 10. st., postojalo je i šesto saljsko ribarsko naselje na mjestu današnjeg Zmorašnjeg sela u blizini crkve sv. Marije. Premda je možda bilo manje od svojih filijala, a i crkvice mu je bila manjih dimenzija, ipak je bilo važno, dapače najvažnije, jer se u njemu nalazilo skladište soli za konzerviranje ribe i jer je u njemu boravio predstavnik vasti koji je rukovao razdiobom soli i pobirao carinu na kornatsko-telašku ribu. Osim toga Sali leže uz gornju sjevernu obalu Dugog otoka te su za oko 14 km bliže Zadru nego unutarnji dijelovi Telašćice kroz Velu Proversu, jer je Mala Proversa vjerojatno tada bila neprohodna. Maleno naselje oko crkve sv. Marije bilo je toliko uplivno da je svim telaškim naseljima, možda još za Rimljana, nametnulo ime, tako da su npr. naselja Čuh i Arnjevo polje i Arnjevo selo bile Sali ili dio Sali.

Za najvećeg uspona saljskog ribarstva, a i prije, Saljani su čuvali svoje lađe uglavnom u Saščici, koja je u ono doba bila više uvučena u kopno i imala veći kapacitet, ali je djelomično zatrpana nanosom zemlje i kamenja kanalom Draga. Od Sali je nastao naziv Sa(l)ščica, kao što je od Zmana Zmanščica. Saščica nije prikladna za izgradnju magazina i kuća, jer je uska i bokovi su joj strmi, a ipak je g. 1550. Petar Petrović iz Sali imao kuću sa dvorištem i vrtom »na mjestu zvanom Salščice« (Salschize), a god. 1613. saljski župnik don Jure Ivančić prima na dar polovicu mlina u uvali »Salschiza«. Mlin je kasnije bio vlasništvo crkve sv. Marije.

2. PRVA CRKVA SV. MARIJE, — STAROHRVATSKA. Uz 4 već prikazane starohrvatske saljske crkvice u Telašćici postojala je i peta u današnjim Salima. Među predmetima malenog lapidarija (zbirka kamenih spomenika) s jugozapadne strane crkve sv. Marije nalaze se dva ulomka ukrašena trobridnim pleterom, veći veličine 107x28x10 cm, a manji 55x43x10 cm, po čemu se vidi da su pripadali istoj oltarnoj pregradi. C. Iveković koji je poznavao samo veći ulomak pretpostavlja da je pripadao nekoj starijoj crkvi koja se nalazila na mjestu današnje župne. Veći je ulomak do nedavno služio kao mostić uz obližnju Lokvu u polju s južne strane. Ivekovićeva pretpostavka je točna jer se pronašao dokumenat iz kojega doznajemo da je po srijedi današnjega prednjega dijela crkve, zvanog Volat, postojala crkvice, koja je god. 1465. porušena i oko nje podignuta veća, tj. današnji Volat. Malena porušena crkvice bez sumnje je potjecala iz istoga doba iz kojeg i ostale telaškosaljske crkvice, a dvije spomenute ukrašene ploče bile su dio njena unutrašnjeg namještaja. Bianchi donosi da su Sali jedna od najstarijih župa nadbiskupije, jer se g. 1462. spominje crkva sv. Marije u Salima i njezin župnik Juraj Tokić ili Tarkanić. Međutim raspoložemo s dokumentom starijim za 112 godina, iz god. 1350, koji spominje crkvu sv. Marije i njena kapelana (»Johannes... capellanus ecclesie sancte Marie de Sali in Insula Magna«). Kapelan je bio iz Zadra, ali je istodobno bio i kapelan crkve sv. Tome u Zadru i crkvice sv. Hipolita u Ugljanu. To je prvi spomen crkve sv. Marije i njezina kapelana, a možda indirektno i župe i župnika, premda je vjerojatnije da je taj svećenik iz Zadra, koji je bez sumnje bio glagoljaš, upravljao crkvicom zbog nekog beneficija, pa riječ kapelan radije označuje poslužitelja nego župnoga pomoćnika.

Pošto smo prikazali svih 5 starohrvatskih crkvice na području Sali, možemo konstatirati da su 4 od njih podignute u 10. i

Fragmenti pletera iz dvorišta crkve sv. Marije u Salima

11. st. u vrijeme narodnih vladara na ostacima nekakvih rimskih i ilirskih građevina, jer se na mjestu svih susreću njihovi tragovi. Stoga možemo sa sigurnošću zaključiti da su stanovnici područja Sali, iskorištavali bogata telaška i kornatska lovišta ne samo u 10. st. već i u rimsko doba, opskrbljujući svježom i živom ribom, poljodjelskim i stočarskim proizvodima opskrbeni centar »Skardona« u Maloj Proversi, i da su se bavili ribarstvom još za Ilira, a i prije. Saljani su odvajkada bili vrsni ribari, a svoj su zanat izučili u školi mnogobrojnih bogatih telaško-kornatskih lovišta.

3. DRUGA CRKVA SV. MARIJE ZVANA VOLAT, 1465. Stanovnici Zmorašnjega i Južnoga sela osjetili su potrebu za većim crkvenim prostorom zbog prirodnog priraštaja stanovnika, a i jer su se neke obitelji s područja Telašćice počele preseljavati u svoj centar kod crkve sv. Marije. Među spisima zadarskog notara Ivana de Calcine nalazi se i ugovor s datumom od 11. listopada 1565. koji u slobodnom prijevodu glasi: »Graditelj Juraj Lukačević rečeni Zavaliska majstor iz Zadra ugovora sa crkvinarima sv. Marije u Salima Ivanom Vučinićem, Martinom Ivolićem, Krešulom Trokulićem i Ivanom Petrovićem, da će učiniti i iznova sagraditi u Salima novu crkvu unaokolo sadašnje crkve, koja će iznutra biti duža za 5 noga (1,73 m) a šira 1 nogu (0,34 m) od crkve sv. Mihovila u Zaglavu. Bit će visoka od zemlje 15 nogu (5,21 m), a njezina apsida (svetište) bit će podignuta i izgrađena od kvadratnog kamenja u dužini i širini kako odgovara

Župna crkva sv. Marije u Salima

istoj crkvi. Crkva i apsida imaju biti izgrađene na luk (a volto), pokrivene pločama. Luk u crkvi bit će izgrađen i istesan od tamnog kamena tako da sve kamenje koje će biti na vanjskim licima zidova nove crkve i apside ima biti od tamnog isklesanog kamena na način i u formi kako je izvana uzidana crkva sv. Jeronima u Ugljanu. Napraviti će se i zvonik za dva zvona od tamnog istesanog kamena. Imaju se napraviti lijepa velika vrata obrubljena reljefnim užetom (bastunom) od bijela kamena, a malena vrata od bijelog kamena od kakva će također biti i dva prozora na jugozapadnom zidu kao i okrugli prozorčić na pročelju crkve. Zidovi crkve i apside imaju biti toliko jaki da mogu nositi težinu volta i da budu debeli koliko je potrebno, a najmanje dvije i po noge (oko 0,85 m). Pri cijelom ovom radu ima se upotrijebiti vapno otopljeno u slatkoj vodi. Graditelj će porušiti staru crkvu i sve bijelo i ostalo kamenje, ukoliko vidi da je prikladno, može slobodno upotrijebiti u gradnji nove crkve s unutrašnje strane.

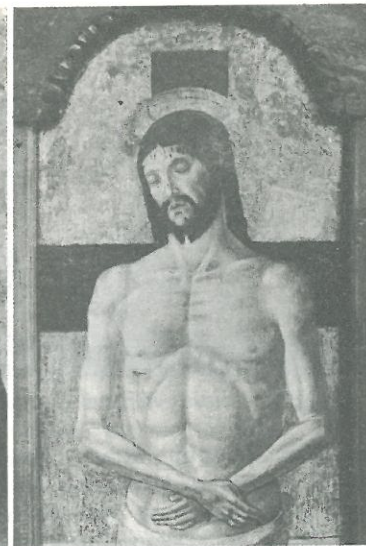
Potpisivanju toga ugovora nije prisustvovao župnik, ali dvije godine prije toga (1463) spominje se prvi saljski župnik Juraj Tokić ili Tarkanić, a 12 mjeseci nakon potpisivanja ugovora nalazimo da on isti pod imenom »Juraj Tarkanić župnik sv. Marije u Salima« na 11. listopada 1466. pred zadarskim notarom N. Benedicti čini svoju oporuku. Pri tom se za njega izričito kaže da je glagoljaš (»de littera sclava«). Kad se je odlučio na oporuku, možda je bio bolestan, te nije mogao prisutvovati sklapanju ugovora.

Crkvoinari iz gornjeg ugovora bez sumnje su iz najuglednijih saljskih porodica. Vulčinić Marin spominje se g. 1446. kod istog notara N. Benedicti. Članovi roda Trokulić, po kojem je nastao naziv Rokuli na Ranjkovici, pred zadarskim notarom Z. B. Calcigna dali su napraviti razne isprave g. 1440, 1446, 1453. i 1458, a kod drugih notara g. 1508, 1540, 1543, 1560, 1595. Pleme Petrović, i ono dakako iz Sali, kod raznih je notara g. 1550, 1558, 1591. sklopilo ugovore. Vidi se da su to bile poslovne porodice.

4. SLIKE: BOGORODICA S DJETETOM I MRTVI KRIST
su dvije najstarije i najvrednije dragocjenosti u saljskoj župnoj crkvi. Malena slika Bogorodice s djetetom (41x57 cm) inkasirana je u gornji dio slike iznad velikog oltara. Da ne zauzme veliki prostor, na oltarnoj slici smanjena je s lijeve strane 2 cm, s desne 7 cm, a odozdo oko 50 cm, te su odstranjene glave anđela, lijevo stopalo malog Isusa i donja polovica lika Marijina, koja je prvotno bila čitava u sjedećem stavu. Slika je izrazito rano renesansnih osobina sa znatno izraženom monumentalnošću likova.

Bogorodica s djetetom

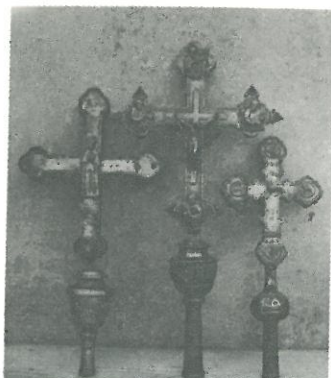

Mrtvi Krist

(Juraj Čulinović? XV. st.)

Slika Mrtvog Krista je veća (49x94 cm) i cijela, a prikazuje Isusa u raki do visine kukova naslonjena na križ. Obje slike su bile premazane uljenom bojom, ali nakon čišćenja u Restauratorskom ateljeu Instituta JAZU u Zadru lako je ustanoviti da su obje djelo istog majstora. »Crtež, modelacija i određeni predmeti ... ukazuju na padovanski slikarski krug druge polovine XV. st. — na utjecaje Squarcionove radionice ... Gamulin je postavio hipotezu da je autor tih dviju saljskih slika Juraj Čulinović« (Petricioli). Vjerojatno je poliptih poslije g. 1465. posebno naručen za crkvu sv. Marije-Volat, a kad je ova g. 1581. produžena, prenesen je u nju. Međutim, kad je nabavljen kičeni oltar s velikom oltarnom slikom, poliptih je vjerojatno uništen, a sačuvale su se samo dvije središnje slike koje su bile posebno čašćene. Malena slika Bogorodice s djetetom bila je g. 1760. prekrivena cizeliranim srebrom, ali postoji tradicija da su g. 1868. sve te dragocjenosti prodane za nabavu »torkula«, crkvenog mlina, koji je te godine prenesen iz Sašćice u selo.

5. NAJSTARIJI KRIŽEVI I KALEŽI. Iz ranijeg razdoblja sačuvao se križ od srebra s iskucanim likovima gotičkog stila

Procesijalni križevi

Kaleži i piksida

(po istim kalupima izrađen je sličan križ u Žmanu) i pozlaćen kalež. Vjerojatno je iz kraja XV. st. i veliki kalež s gotičkim i renesansnim ukrasima. Tom vremenu pripadaju i dijelovi srebrnog i pozlaćenoga križa s glagoljskim natpisom »Vznesena est ...«, prikucani na noviji križ.

Crtež brodova na zidu

6. CRTEŽ BRODOVA NA ZIDU. U župnoj crkvi nasuprot oltaru Gospe Lurdske na zidu se ispod naslage boje pronašao crtež velikih dimenzija (2,60x1,58 m) dvaju brodova iz konca 15. ili početka 16. st. Napravljen je crvenom bojom na žutoj podlozi

kistom i nategnutim špagom umočenim u boju. Veći brod je tip nave ili galiuna, tj. najvećeg broda onog vremena, dug 107 cm. Krma mu je ravna i malo uzdignuta, a na provi ima visok i naprijed pruženi baluar s kosnikom, kojemu je na vrhu uspravljen nekakav kotač sličan pojasu za spasavanje, a ispod je skupljeno maleno jedro. Brod ima tri jarbola od kojih dva prva imaju smotana jedra latinskoga tipa, a i povrh koševa se vide malena jedra. Treći je jarbol latinski mezan. Pojednosti brodske opreme su vrlo precizno prikazane, pa brod ima svoju vrijednost, premda nije na naročitoj umjetničkoj visini. Manji brod ima 1 jarbol s latinskim jedrom.

7. VALIEROVA AP. VIZITACIJA 1579. Poslije Tridentinskog sabora (1545-1563) Sveta stolica je poslala svog posebnog vizitatora A. Valiera da obiđe sve biskupije na našoj strani Jadrana i sve župe te da o tome podastre opširan pismeni izvještaj. On je g. 1579, tj. dvije godine prije produženja župne crkve, posjetio Sali i pregledao župnu crkvu, koja se još tada sastojala od samoga današnjega prednjega dijela, »Volta«, i o tome ostavio pismeni izvještaj, koji se danas čuva u Tajnom vatikanskom arhivu. Zabilježio je da ta crkva ima 4 propisno ukrašena oltara. Vidio je 4 velika i mala srebrna križa, 5 srebrnih kaleža, srebrno sveto-hranište, 5 svilenih planita ukrašenih srebrnim križevima i 5 svagdanjih planita te 4 misala glagoljska i 4 časoslova. Župnik je tada bio don Matij Bataljić, a u župi su bila još 4 svećenika glagoljaša koji su živjeli od svog očinstva. Naredio je nek se vodi knjiga krštenih, vjenčanih i popis obitelji s njihovim članovima. Postojala je i bratovština vjernika koja je uredno vođena. Zatim ukratko govori i o crkvicama sv. Roka i sv. Antona.

8. PORAST ŠTANOVNIŠTVA TRAZI POVEĆANJE CRKVENOG PROSTORA. Samih 116 godina nakon izgradnje današnjeg »Volta« (1465) osjetila se potreba za većim crkvenim prostorom, što je uslijedilo zbog naglog porasta pučanstva. Stari Saljani bili su vrsni ribari, ali taj posao obavljali su na primitivan način dok nije Zadranin Šimun Cedolini, prvi u Dalmaciji, g. 1524. pronašao nov način lova srdela sa svjetlom i 3 lađe. Mletačka vlada mu je dala privilegij da za 10 godina samo on na taj način lovi. Takvo ribanje je bilo toliko uspješno da su vlasti na lovinu udarile velike namete i obligirale otočke ribare da, zbog što lakšeg ubiranja nameta, svu lovinu imaju dovoziti na otok Panitulu. Taj se način ribanja bez dvojbe isprobavao u Donjim Kornatima.

Cedolini se je u primjeni svojega pronalaska poslužio u prvom redu ribarima Sali »najribarskijeg mjesta« (»loco pescosi-

ssimo«) cijeloga zadarskoga područja. Saljski ribari su se novim načinom ribanja već prvih 10 godina znatno, a kasnije i više, ekonomski uzdigli, pa je upravo zbog toga nastala velika prekretnica, tj. Sali su doživjele svoj veliki preobražaj. Novim načinom ribolova u početku su se u prvom redu bavili Saljani koji su boravili u centru kod sv. Marije, jer je tu bilo skladište soli, koja im je odsada trebala u većoj mjeri, i jer je tu vjerojatno boravio pobirač poreza na ribu, a nije isključeno da je kornatsko-relaškim ribarima bilo naređeno da ribu donesu na Panitulu ili u Sali kod crkve sv. Marije, kao što je bilo u kasnijim stoljećima. Stoga je glavčina telaških ribara Arnjevoga, Stivanjega i Dugoga polja, Magrovica i Čuha bila primorana da napusti svoja stoljetna, dapače milenijska, naselja i da se preseli u novonastali centar u blizini crkve sv. Marije, gdje su se i oni novim načinom ribanja stali ekonomski uzdizati. Od 1533. pa do produženja crkve sv. Marije (1581) u Zmorašnjem selu i Južnom selu podignut je lijepi broj stambenih zgrada, ribarskih magazina, a možda i neki od četiri kaštela koji su se sačuvali do danas. Sredinom 16. st., dok su na našim otocima pa i oko Telašćice gotovo sve nastambe bile uzidane u suho, u Zmorašnjem a zatim i u Južnom selu gradile su se u živo raznovrsne zgrade, a grobnice pokrivala skupim kamenim pločama. Podigli su ih starosjedioci bez pomoći ribara Zadrana, jer da su i oni bili prisutni, netko od njih bi sigurno bio među tadanjim crkvinarima. Broj pučanstva se je povećao ne samo prilivom došljaka iz telaških filijala nego se sredinom 16. st. stalo formirati novo naselje u Portu, dolaskom najprije starosjedilačkih porodica iz Sela, a zatim i nekih zadarskih ribarskih porodica, pa je stoga trebao i veći crkveni prostor.

9. TREĆA CRKVA SV. MARIJE — PRODUŽENJE VOLTA 1581. O produženju župne crkve od starog Volta prema jugu govori glagoljski natpis na ploči nad lijevim vratima iste crkve. Godine 1581. na 1. zen(ara) — jenara, tj. na Novu godinu, početa je f(a)brika (od tal. fabrica — izgradnja). Tog dana je vjerojatno bio svečano položen temeljni kamen. Dosad se smatralo da je ondašnji župnik bio Balić, međutim na temelju raznih izvora dolazim do zaključka da je to bio Ba(ta)lić, jer je u vrijeme Priulijeve vizitacije g. 1603. saljski župnik Matij Batalić koji je vizitatoru izjavio: »ja obavljam ovu (župničku) službu 27 godina«, što bi značilo od g. 1576-1603 (možda i dalje), dakle i u vrijeme produženja crkve. Tu je službu, kako smo vidjeli, vršio i g. 1579. za Valierove vizitacije, a i Bianchi ga kao župnika donosi g. 1583. u vrijeme »fabrike« crkve sv. Marije. Prema tome, prezime ondaš-

njeg župnika ima se čitati Batalić. U svim slučajevima mu je ime Matij, a na ploči Matul, što nije drugo nego romanizirani oblik od Matij.

Četiri crkvinara navedena u gornjem natpisu potjecala su iz imućnijih saljskih ribarskih porodica. Prvi od njih, Anton Krajina, 20 godina prije produženja crkve, tj. g. 1561, istoj je crkvi poklonio kamenicu za blagoslovljenu vodu kod velikih vrata, na kojoj je ovjekovječio svoje ime urezavši na njoj »ANTO GRAGINA MDLXI«. Podatak o prezimenu Krajina imamo g. 1504. i 1505, a g. 1519. spominju se »Braća Ivančić reč. Krajinović«, te je možda i donator pripadnik plemena Ivančić. U popisu glavnih saljskih ribara iz g. 1587. ne spominje se Krajina, ali se nalaze 3 Ivančića, među kojima i Anton, te nije isključeno da je to gornji crkvinar koji se nazivao Ivančić i Krajina. Ta ugledna ribarska porodica se je g. 1504. nazivala također Ivančić rečeni Gulilov, a 1592. Ivančić rečeni Vodopija. To se možda Godopinovi u Južnom selu. Drugi crkvinar Anton Rančić spominje se 6 godina kasnije na prvom mjestu u popisu saljskih ribara, a g. 1608. u Salima su 3 porodice Rančić sa 9 osoba. Rančići su u to doba podigli kuću i kaštel u Zmorašnjem selu. Treći crkvinar Juraj Marinčić nije se u nečem istakao, ali u popisu saljskih ribara 1587. na trećem mjestu se nalazi glagoljaš ribar don Grgur Marinčić, valjda njegov rođak. I četvrtog crkvinara, Brzičića, pod imenom Marin nalazimo g. 1587. među saljskim ribarima, a za popisa pučanstva 1608. god. u Salima su postojale 3 porodice toga prezimena sa 13 osoba.

10. IZVADAK IZ RAČUNA O PRODUŽENJU CRKVE SV. MARIJE. Rad na produženju crkve sv. Marije bio je za Saljane pothvat velik, skup i dug. U glagoljskom Libru braće sv. Marije nalaze se suvremeni računi toga posla s nekim troškovima, iz kojih doznajemo da je taj rad trajao preko 4 godine, a doznajemo i imena nekih »meštrov«, tj. majstora koji su ga obavljali. To su bila dva brata Perić i Jivan sinovi Jakometovi. Stoga ćemo donijeti neke od tih računa:

»1582 miseca nove(m)bra na dan 20 i 8 kada ... učinismo račun s meštri i biše plaćeni meštri za v(se) ča biše obligani nam spraviti od fabrike crkve i dah ja Ivan i Luka faturi meštrom i za ine spize tolari 60 a to ča biše akord meju meštri i meju Antonom Rančim ča e bila cena meju nimi« (str. 211).

»Paki stratismo mi faturi za kupe i za tikule u svem ... li. 31 i po« (str. 212).

»Dah meštrom ki sakristić salizaše li. 16« (str. 212).

»Paki stratismo za čavli i za voski li. 11« (str. 212).

»Pa(ki) stratih .. za brukve, za sir, za kolu i ključanicu i kamici razbiti u kući brackoi u svem li. 6« (str. 212).

»1583 na 13 pervara kada saldasmu računi s meštrom Periče(m) i Jivanom Jakometovim dosele meju nami imiše do sega dne u svem dukati mucu(nigi) 30« (str. 212).

»1583 na dan Cvitnice dasmo mi faturi meštru Periću tolari 4« (str. 213).

»1583 na 18 aprila dah ja fatur Ivan Gvozdić tolari 8 i po za japno« ... (str. 213).

»1583 miseca maja na 7 kada mi braća s(ve)te Marie i(z) Sali učinismo račun s meštri ki nam rabiše na crikvi oda vse fabrike do danas biše plaćeni i kontentani kako od braće i prijatel(a) i dasmo im odviše 2 tolara za konten(ta)ti nih kako dobri meštri i kada nam doide ki od meštrov ovih istih za dospiti kapić kartižati i buže zazidati da nim mi braća imamo datj tolara 2« (str. 214).

»Paki dah Ivanu Gulilovu za kupe li. 20 i 5« (str. 215).

»1584 miseca dece(m)bra kada da(h) ja Ivan Gvozdić meštrom ča načiniše crikvu dukat 6« (str. 216).

»1585 kada ... dah dvimi meštrom a to dvim bratom Jakometovim sinom kako mi rekoše braća ... li. 12« (str. 217).

U Libru braće sv. Marije, jednoj sačuvanoj knjizi iz doba produženja crkve, zapisani su u travnju 1582. i neki doprinosi za tu gradnju. Tako se Jurica Radinić obvezuje davati »svako leto crikvi našoi za fabriku 1 spud vina i 1 star ulja«. Šimun Cigul obvezuje se davati »po spuda vina u fabriku s(ve)te Marie s trsja na Trstenici. Marunići ostavljaju »gonai« zemlje braći svete Marije (str. 250).

Na skupu 26. travnja 1582. braća se dogovore i zaključe tko bude regrutiran kao galijot da može pridonijeti »u ime fabrike naše crikve s(ve)te Marie i(z) Sali« libar 120 ili 90, prema tome da li je određen na galiju zadarsku ili Republike, a kad ga uzmu na galiju, bit će crkvenim novcem otkupljen od galije (str. 247).

11. ZAVRŠENO PRODUŽENJE I KASNIJA NADOGRAĐENJA. Preko četiri godine trajao je rad na produženju crkve svete Marije, kojom zgodom je staroj crkvi zvanoj Volat pridodan prostor u obliku bazilike s tri lađe međusobno podijeljene sa po dva kamena stupa. Taj dio je s unutarnje strane dug samo 5,20, a širok 14,20 m. U produženju glavne lađe pridodana je sakristija duga 5,20 m, tako da tlocrt staroga i novoga dijela crkve ima oblik križa kojemu je glavna osovina s unutrašnje strane duga 28 m.

Stari dio crkve Volat ima prostornu površinu od 65,6 m², produženi bazilikalni dio 130,8, a sakristija 27, ukupno 223,4 m².

Treba imati pred očima da je novi dio crkve bio prvotno niži nego danas, lađe za 1,5, a srednji dio oko 2 m i da mu nije bio ožbukani plafon, već su se vidjele grede i cijela krovna konstrukcija, kao što se danas vidi u crkvi sv. Stošije u Zadru. Za visoki i razgranati gornji dio velikog oltara nije bilo dovoljno mjesta, pa je njegov vrh bio uvučen iznad greda u potkrovlje. Stoga se je osjetila potreba da se crkva-bazilika nadogradi za 1,5 odnosno za 2 m i da se plafoni u sve tri lađe ožbukaju, što je g. 1872. sretno obavio ing. Vjekoslav Končina, tako da je veliki oltar dobio potreban prostor, a crkva bolji izgled. Kod nadogradnje se je upotrijebilo lijepo kvadratno kamenje, kako je i u donjem dijelu, ali pošto novi kamen još nije dobio stoljetnu patinu, lako se primijeti noviji dio. Nakon nadogradnje srednja lađa je visoka 8,20, a pobočne po 5,20 m. Sve tri lađe imaju ravni plafon. Srednja prima svjetlo odozgor kroz okrugli prozor ispod plafona dok je ranije bio u potkrovlju, a pobočne lađe kroz dva prozora, koji su tom zgodom dobili današnji polukružni izgled.

12. PRIULIJEVA AP. VIZITACIJA 1603. Dvadesetčetiri godine poslije prve vizitacije i 22 nakon produženja crkve Sveta stolica šalje drugog vizitatora, Michiela Priulija, koji je na 24. travnja 1603. stigao u Sali i o saljskim crkvama ostavio opširan izvještaj od 13 stranica, koji se čuva u Vatikanskoj biblioteci. Ušao je u crkvu i zabilježio da ima 5 oltara. Na velikom oltaru Uznesenja Marijina na kojem su 3 križa, 1 velik i 2 mala, čuva se euharistija u srebrnoj piksidi u pozlaćenom tabernakulu u kojoj se nosi pričest bolesnicima; naredio je nek se u tu svrhu nabavi malena. Vidio je i nekakav tabernakul i srebrnu piksidu s kupom (gornji dio pikside) od stakla za nošenje Presvetog u procesiji. Postoji i bratovština Presv. Sakramenta sa 320 članova i naredio nek se nabavi matrikula (knjiga bratovštine u kojoj su pravila, popis članova i računi) i nek se redovito održavaju godišnje skupštine i mijenja uprava. U crkvi pokraj vrata je vidio nekakvu kamenu krstionicu i naredio nek se nabavi nova, doličnija. Vidio je 3 uređene kositrene posudice za sv. ulje.

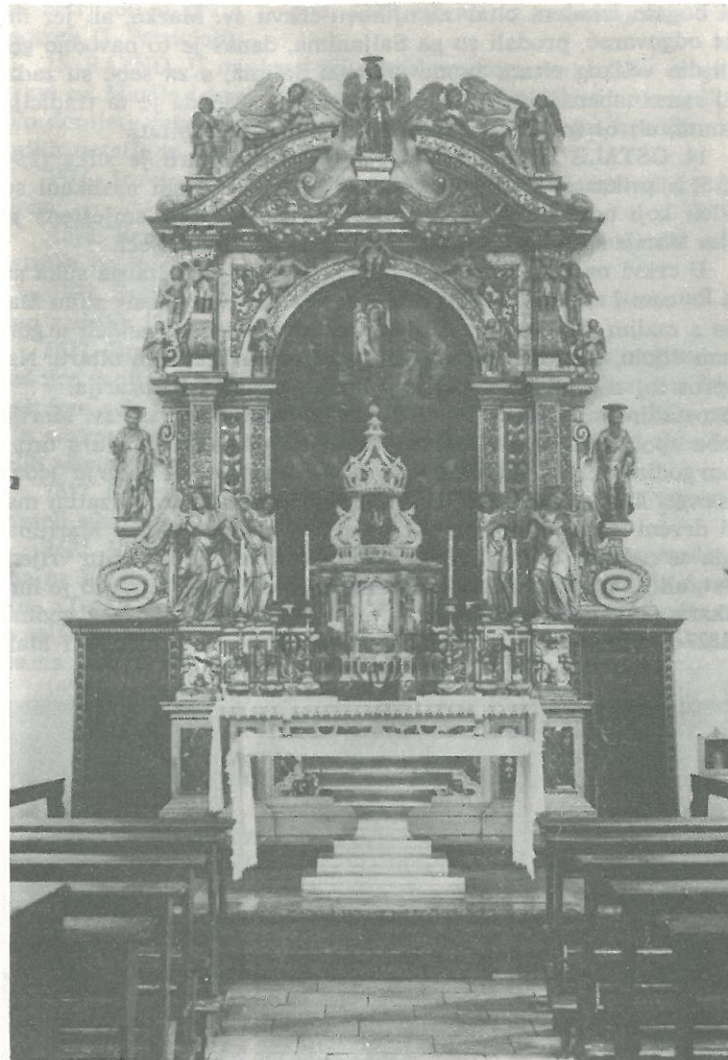
Oltar Svetoga Duha dovoljno je opremljen, a postoji i bratovština sv. Duha sa 50 braće. Zatražio je da se nabavi matrikula. Oltar Presv. Ruzarija je iz pobožnosti podiglo nekoliko ribara (ex devotione nonnullorum pescatorum). Vizitator je naredio da se nabavi križ i ostalo i da se ustanovi bratovština. (Sačuvala se do danas u crkvi slika Gospe od Ruzarija s tog oltara.) Uz oltar

sv. Antona je bratovština istog titulara s 37 članova; naredio je nek se nabavi matrikula. Uz oltar Svih Svetih postoji također bratovština koja broji 100 članova. Nek se nabavi matrikula. Naredio je također da se nabavi ispovjedaonica, posuda za blagoslovljenu vodu nek se premjesti unutar vratiju, crkveni pod nek se poravna, a grobište dobro ogradi da ne ulazi stoka. U sakristiji je vidio 5 srebrnih kaleža, 5 glagoljskih misala skupa s obrednikom na kraju glagoljskog časoslava. Vidio je planite svih liturgijskih boja, 5 misnih košulja, 6 kota itd.

Župom Sali, kaže dalje Priuli, upravlja svećenik Matij Batalić od 64 godine iz Sali koji je upitan između ostalog izjavio: Običaj je da mještani predlažu nadbiskupu koga žele za župnika i ako ga potvrdi, postaje stalnim župnikom, a ja obavljam ovu službu ima 27 godina i stanujem u kući koju su podigli seljani za župni stan. U Salima ima 110 ognjišta, onih koji se pričešćuju 320, svega 500 duša. Tu su još dva svećenika glagoljaša: Grgur Ivanić i Luka Gostilić koji imaju dobar glas, borave u svojoj kući i žive od očinstva. Također i župnik je dobar, marljiv i narod ga poštuje. Pokazao mu je i 3 knjige: krštenih, vjenčanih i krizmanih.

13. VELIKI OLTAR. Unutrašnji namještaj saljske župne crkve neobično je bogat, a iznad svega se ističe veliki oltar sa svojim skladnim i elegantnim tabernakulom (vis. 2,82 m). Posebnu pak pažnju pobuđuje »bogato urešeni glavni oltar sa slikom Gospina uzašašća (2,94x1,75 m), koja potječe iz neke dobre mletačke škole na početku XVII. stoljeća. Čitavi je oltar fino izrezan iz tvrdog drva i teško pozlaćen. Kipovi sv. Petra i Pavla, svaki nad jednim ulaznim vratima u sakristiju, množina (24) anđela i anđelića, kao i izvandredno vješto komponirana i izrađena ornamentika, pokazuju također na dobru mletačku školu iz konca XVI. ili početka XVII. stoljeća. Nažalost nema nikakvih znakova na slici niti oltaru, od kojeg majstora potječu i iz kojeg su doba. Nema ni pismenih tragova a nema ni tradicije. Nitko ne zna tko ga je nabavio, kada i od koga. Od iste su ruke i istog materijala i dva velika svijećnjaka i veliki »feral« spremitište za vječno svjetlo, koje je nasađeno na visokom držalu. Po izradi i kompoziciji oltara i drugih dijelova, vidi se, da potječu iz onog doba, kad je u Italiji, a napose u Mlecima prestajala pomalo visoka renesansa a uvlačio se barok« (Iveković, str. 261-262). To je sve što je do sada napisano o tom vrijednom oltaru, a u novije se vrijeme nije nitko njime pozabavio.

U Silbi postoji tradicija da su Sibinjani svojevremeno naba-

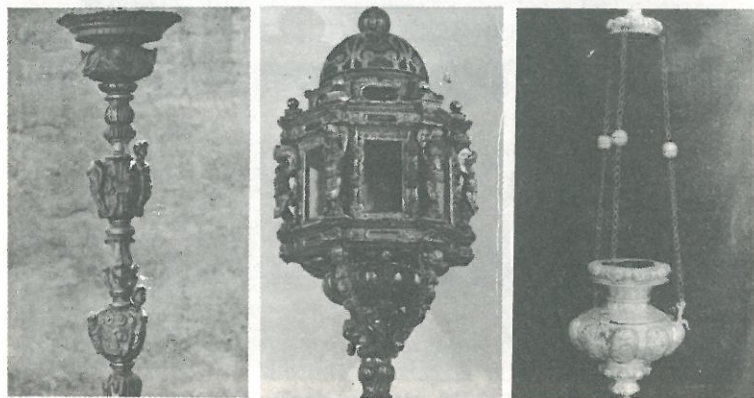

Veliki (glavni) oltar u crkvi sv. Marije

vili bogato izrađeni oltar za njihovu crkvu sv. Marka, ali jer im nije odgovarao, prodali su ga Saljanima, danas je to navodno gornji dio velikog oltara župne crkve u Salima, a za sebe su zadržali samo tabernakul izrađen u istom stilu. Možda je ta tradicija istinita, ali bi trebalo uporedbom slučaj bolje ispitati.

14. OSTALE UMJETNINE. Na glavnom oltaru je slika (2,94 x1,75) s prikazom raznih svetaca. U gornjem dijelu naslikani su anđeli koji nose okvir za manju sliku. U taj okvir smještena je slika Marije s malim Isusom, o kojoj je već bilo riječi.

U crkvi na zidu se čuva i starija (i vrednija) oltarna slika sa sv. Petrom i sv. Pavlom, koja je ranije služila da »nosi« sliku Marije s malim Isusom. Na njoj su također naslikani anđeli u gornjem dijelu, u istom položaju kao na slici na glavnom oltaru. Nasuprot toj slici nalazi se vrijedna slika Gospe od Ruzarija. Od ostalih umjetničkih premeta što se čuvaju u crkvi sv. Marije treba spomenuti veliki srebrni viseći svijećnjak (kandelu) s urezanim darovao Anzulo Petricioli oko 1750. god. (urezan natpis), zatim manji drveni Gospin kip baroknog stila i slika Rođenja Marijina, koja se nalazila u crkvi u Piškero. Ta slika nema naročitu vrijednost, ali na njoj se nalazio natpis koji je ostrugan, a nosio je ime slikara (»A. Grati«), ime darovatelja (»G. Petricioli«) i godinu (»1827«). Treba spomenuti još nadgrobnu ploču Valentina i Mar-

Veliki svijećnjak, »feral« za vječno svjetlo
i viseći svijećnjak »kandela«

ka Petricioli u crkvi iz god. 1775, ukrašenu raznobojnim mramorom (I. Petricioli).

15. RAZNO. U ovoj ediciji nema prostora za obradu svega o crkvi sv. Marije i župi Sali, pa ću ovdje kronološkim redom ukra- tko donijeti neke značajnije podatke i pridodati im nekoliko va- žnijih detalja iz burne prošlosti Sali.

1571. Turci su kod Lepanta sa zadarske galije zarobili i 9 Sa- ljana.

1573. Bratovština sv. Marije za ciparskog rata brinula se za »stražu na Portu«.

1573. Saljani odlučili ne loviti u subotu jer su samo u taj dan zadnjih 15 godina izgubili 100 ljudi.

1617. Bratovština koja je imala ulogu današnje mjesne za- jednice svojim novcem je podigla na Portu, na Ravancu i u Zmo- rašnjem selu po jednu kućicu zvanu »baraka«, koja je bila mje- sto svakovrskog seoskog okupljanja. Imala je samo tri zida i uz njih »šentade«, kao što je do danas u Zaglavu.

1617. Senjski uskoci su zbog prisutnosti zadarskih trgovaca napali ribarsku bazu u Piškero.

1622. Veliki broj ljudi iz Sali morao je raditi u kamenolomi- ma na Lavdari uz prijetnju teških kazni pa i protjerivanja na ga- liju. (Težak je i pogibeljan bio život galijota, što se je odrazilo u saljskoj kletvi: »Angalera«, od talijanskog: »Va a galera« — Aj- de na galiju). Ništa težega se nije moglo nekome zaželjeti.

1653. U današnjoj crkvenoj kući i obližnjem Kaštelu na Portu čuvalo se 36 komada vatrenog oružja za obranu od napa- dača.

1659. 7 turskih fusta sa oko 500 ljudi usidrilo se u saljskoj luci, opljačkalo selo i odvelo 40 osoba u roblje. Fusta je brod ko- ji je imao 72 — 88 vesala.

1667. »Bi ubijen Ivan Troskot od Turak na 28 setebra. Bi ubijen Brnić Pavlov od Turak i bi s njim žena ubijena od istih Turak i bihu pokopani u crkvi svete Marije na Salih«.

1667. Saljani odluče sagraditi »fortin« na bratskoj kući za obranu »sprid turskimi neprijatelji«.

1668. U kornatskim se vodama zametnula pomorska bitka u kojoj su Mlečani zarobili 50, pogubili 16 Turaka i oslobodili 11 robova.

1685. Oporukom od 27. rujna 1685. don Ante Kajeran (Kari- jan) ostavlja crkvi sv. Marije veliku kuću na dva kata s magazi- nima na Portu, koju je g. 1741. crkva prodala Anzulu Petricioli za 3800 libara.

1686. Novcem od prodane kuće crkva je napravila u Saščici mlin za masline. G. 1868. prenijela je mlin u Selo, a 1900. prodala »mirinu« za brodogradilište.

1715. Turci osvojili Dugi otok, popalili sela i odveli roblje.

1715. Zadarski »returi« dadoše Saljanima »prah za potribu suproč neprijatelju«.

1724. U crkvi sv. Marije se spominje »organ« (orgulje).

1846. Crkva popravila pristanište na Kučićinu mulu.

1870. Dvorište sv. Roka obzidano, a 1900. popločano.

1872. Odstranjeni iz crkve svi grobovi, osim Petriciolijeva.

1873. Crkva sv. Marije popločana i napravljeni polukružni prozori.

1880. Podignut zvončić sjeverno od glavnoga pročelja.

1881. Nabavljena 2 velika zvona težine 1766 funti, tj. 883 kg.

1894. Napravljena čatrnja pred župnim stanom.

1895. Nabavljen oltar Gospe Lurdske za 700 fjorina.

1908. Pao krov »barake« na Ravancu i porušena ona na Portu.

1925. Posječeni crkveni »brestići« i napravljene klupe u crkvi sv. Marije.

1933. Napravljeno novo groblje i most na Dragi.

OSTALE CRKVE

1. **DANAŠNJA CRKVICI SV. MARIJE NA TARCUCI.** Po srijedi porušene starokršćanske bazilike, o kojoj smo već govorili, u 15. st. je podignuta malena današnja crkva za potrebe pastira i ribara. God. 1603. vizitator Priuli donosi da je uz nju postojala bratovština Gospe od Tarca sa 100 članova, od kojih su 24 s Kornata, a ostali vjerojatno iz Sali i Luke. Kapelan koji je 4 puta mjesečno celebrirao u toj crkvi bio je don Grgur Porocić (ili Poković?) iz Sali. U saljskoj župnoj crkvi čuvao se dio inventara te crkvice: srebrni kalež, bijela i crvena svilena planita i glagoljski misal. Oko crkvice nalazilo se grobište u koje su se tada ukopavali, a koje je sa svih strana obzidano. Ukopavali su se i u crkvi. Priuli je svim pokojnima dao odrješenje. Navedena bratovština spominje se i koncem 17. st. God., naime, 1693. saljski župnik don Filip Karžola u svojoj glagoljskoj oporuci nalaže nek mu se »prodađu postoli i fjube i da se dadu dupliri sv. Duhu i taraškoj skuli«. Današnju oltarnu sliku u crkvi poklonio je oko g. 1800. saljski ribar glagoljaš don Nikoleta Armanini. Natpis na slici s imenom darovatelja mogao se čitati do g. 1905. kada je u

Crkva sv. Marije na Tarcu

sporu oko vlasništva crkve nestao. Za donji prag vrata crkvice poslužio je ulomak nadgrobnog rimskog spomenika s natpisom, ali je danas prekriven cementnom pločom. Stanovnici Murtera su od g. 1896. postali vlasnici zapadne polovice Kornata, pa je crkva pod jurisdikcijom njihova župnika, koji u njoj održava svečanu službu na 2. srpnja. Bazilika i današnja crkva bile su posvećene sv. Mariji i one su za Kornate bile toliko važne, da se je ovaj otok g. 1327-1634. nazivao *Insula sanctae Mariae/Isola di s. Marja* (otok sv. Marije), a narod ga je zvao *Stomorin otok* (od *Sancta Maria*).

2. **ZAVJETNA CRKVICI SV. ROKA.** Bianchi donosi da se crkva prvi put spominje g. 1644. Međutim najstariji njezin spomen susrećemo g. 1579. u apostolskoj vizitaciji A. Valiera koji navodi da crkva pripada bratovštini sv. Roka koja vodi brigu da se svake subote u njoj celebrira. Bratovštini, koja se uredno vodi i koja broji 70 članova, pripada i crkva sv. Antona i brine se da u njoj svake nedjelje bude služba.

O crkvi govori g. 1603. i vizitator M. Priuli, koji za nju kaže da je »poljska« (*campestris*). Oltar ima srebrni križ i dovoljno je opskrbljen, a dva dotrajala svijećnjaka nek se zamjene novim. Subotom se u crkvi celebrira. Priuli je vidio srebrni kalež, crvenu planitu od zambelota i bijelu svilenu te glagoljski misal.

Crkva se dakle prvi put spominje g. 1579., ali ona je podignuta nešto prije. U zadarskoj nadbiskupiji postoji veći broj crk-

Zavjetna crkva sv. Roka

vica i oltara podignutih na čast sv. Roka, većinom u vrijeme raznih bolesti, jer se taj svetac smatra zaštitnikom protiv kuge. Kad znamo da je u Zadru i okolici g. 1556, tj. 23 godine prije ove vizitacije, harala kuga popraćena glađu, onda možemo pretpostaviti da su se možda baš tada Saljani odlučili da podignu crkvicu. Prvotno se sastojala samo od prednjeg dijela, tj. volta, a produžena je prema jugoistoku i dobila današnji oblik tek g. 1855. Neki se naime mještani vratili te godine u Sali bolestan od kolere, pa su se uplašeni mještani zavjetovali da će, budu li pošteđeni od tog biča, ovu crkvicu produžiti i posvetiti je na čast sv. Roka, sv. Sebastijana, također zaštitnika od kužnih bolesti, i na čast Gospe od Snijega i da će unaprijed njihove dane svečano slaviti. Kolera se nije proširila pa su zahvalni Saljani u tančine izvršili svoj zavjet: produžili su crkvicu te još i danas slave njihove blagdane na 20. siječnja te na 5. i 16. kolovoza. Godine 1860. na pročelje crkve je postavljen sat, a na oltar nova današnja slika (pala), djelo majstora A. Zuccaro. Crkvica je podignuta na današnjem položaju možda zato da zadovolji i nove stanovnike Porta, pa je donekle i to dokaz da je polovicom 16. st. Porat bio bar u početnoj fazi svog formiranja. Od g. 1900-1908. najozbiljnije se radilo na tome da se na mjestu crkve sv. Roka podigne velika župna crkva sa zvonikom, slična onoj u Pakoštanima, ali bez uspjeha.

Saljski ribari su g. 1922. od lovine palamida u Levrnaki poklonili za gradnju zvonika kod te crkvice veliku svotu od 44.000 tal. lira, ali se zbog nesloge ni to nije ostvarilo.

Crkvica sv. Roka ima ove dimenzije: volat 6,90x4,10 m, produženi dio 4,85x9,75 m, pobočna su krila široka 2,80 a visina je 3,60 m. Središnji dio je povrh oltara šiljastim blagim lukom povišen za 0,97 m. Sakristija obaseže 3,69x3,79 m. Dužna osovina crkvice od glavnih vrata do kraja sakristije iznosi 15,48 a površina cijele crkve sa sakristijom 89,51 m².

3. PORAT I CRKVICA SV. MIKULE. PORAT. — Saljski Porat je mnogo prikladniji za sklonište lađa i za razvoj naselja nego Saščica, pa je posve prirodno da su još prije naseljavanja nekih zadarskih porodica saljski ribari i u njemu čuvali lađe, a imali i po koji magazin.

Današnja luka zvana Porat najprije se je nazivala Blud. U 12 dokumenata od 1531. do 1669. čitamo da se razne čestice, magazini i kuće nalaze »u saljskoj luci zvanj Blud« (»nel Porto di Sale chiamato Blud«). Tek g. 1695. prvi put se imenuje Porto, a prvotno ime se sačuvalo samo za poluotok i za Punta Bluda, što opet znači Punta uvale Blud. Prvi posjednik u Portu bio je Saljanin. G. 1531. je »nel porto Blud« imao livel Marin rečeni Kožul iz Sali, ali se ne navodi da li se radi o zemljištu ili zgradi, a tek 82 godine kasnije se spominje vlasnik kuće, tj. 1613, don Matij Kožulić iz Sali koji kupuje kuću s mlinom za ulje u pristaništu zvanom Blud.

Evo nekoliko podataka o prisutnosti saljskih starosjedilaca u Portu. U inventaru Gverinijevih kuća god. 1653. na Portu se spominju kao međaši: Krajina, Lukašin, Orlič, Pesurina i Troskot, koji su bili radije vlasnici kuća i magazina nego li zemljišta. Međutim imamo i podatke iz g. 1669. kad su Saljani na Portu imali: Grbin Martin uzeo magazin u najam, Krajina Anton vlasnik kuće na kat s mlinom, Krajina Anton do nedavno je bio vlasnik kuće, Lukšin do nedavno vlasnik kuće, Pazinović Juraj imao magazin kojeg je prije bio vlasnik Vitanović, Petrakov Luka do nedavno vlasnik kuće, magazina i vrta, Rančić Anton uzeo u najam dio magazina, Rančić Šimun rečeni Matulov vlasnik magazina, Svorcov Matij u Šimuna Rančića unajmio magazin, Troskot Nikola vlasnik kuće i 5 magazina. Većina tih zgrada je bila vlasništvo Saljana. Još ćemo napomenuti da su na Portu imali: Mateša Orlič g. 1647. magazin, Kržulin Matij 1666. također magazin. Obojica su bili zanatlije. Guščić Ivan imao je g. 1690. na Portu kuću, Miho

Rudić 1693. magazin i Jivan Pesurina g. 1697. magazin. Don Mate Kožulić iz Sali prodaje g. 1658. kuću u portu Blud.

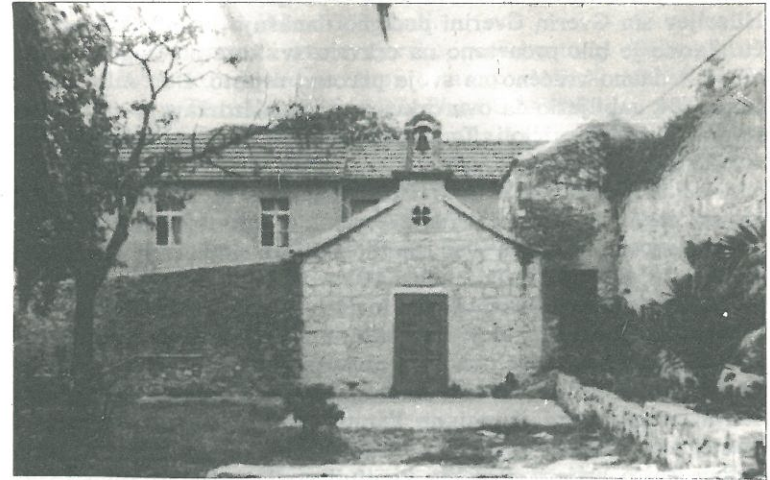
Reklo bi se da su sve do pred polovicu 16. st. u saljskom Portu postojali samo ribarski magazini, a prvi spomen zgrade je iz g. 1582, kad Andrija Matej Zadranin kupuje kuću u saljskom portu Blud, što znači da je kuća postojala i ranije, a slijedeću potvrdu nam pruža natpis na crkvi sv. Mikule iz g. 1583. Prema tome Porat kao maleno naselje u kome su ljudi i stanovali počeo se u jačoj mjeri formirati polovicom 16. st., tj. u vrijeme kad je Selo već bilo na kulminaciji svog razvojnog puta.

O postojanju talijanskih prezimena u Portu postoje različita mišljenja. L. Marčić npr. piše: »U Salima . . . oko luke se nastanili talijanski i furlandski doseljenici. Ove su Hrvati asimilirali (pohrvatili), ali su zato oni Hrvate naučili kako se ploviti i lovit ribu«. U nekim otočkim mjestima vlada mišljenje da se u kornatsku Piškeru doselila grupa talijanskih ribarskih porodica, koje su zbog gusarskih napada pribjegli u saljski Porat gdje su se i nastanile. Pogledat ćemo ukratko kad su se prvi put u Salima pojavile, kojeg su zanimanja i odakle su došle.

Današnje porodice: FILIPI je oko g. 1838. kao zemljoradnik doselio iz Tisna, FRANČESKINI 1804. kao dacijski (pobirač poreza na ribu) iz Zadra, podrijetlom iz Ceneda, AUNEDI 1786. kao bačvar iz Zadra, podrijetlom »iz Vila nova stata cesarova« u Kranjskoj (otuda nadimak Kranjčevi), DOMINIS 1745. kao bačvar iz Zadra, podrijetlom iz Raba, BASIOLI 1713. kao dacijski iz Zadra, podrijetlom iz Murana kod Venecije, ARMANINI 1702. iz Zadra i PIASEVOLI 1692. iz Zadra. Možda su i Armanini i Piasevoli stigli kao dacijski. Nekadanje porodice u Portu: FORTIS oko 1840. stigao iz Trogira, PETRICIOLI 1662. kao posjednik iz Zadra, podrijetlom iz Brescice, LORINI 1635. iz Zadra, podrijetlom iz Bergama, GVERINI 1574. trgovac iz Zadra. Zadnja trojica su kao bogati Zadranici uložili novac u ribolovna sredstva (lađe, mreže . . .) kojima su rukovali vješti saljski ribari. Niti jedan nije stigao direktno iz Italije ni preko Piškere, a niti u grupama, već svi u različito vrijeme pojedinačno. U Salima su bili poznati kao Zadranici. Saljski glagoljaš za Dominisa, Frančeskinija, Piasevolija izričito navodi da su »iz Zadra«, a Gverini, Petricioli i Lorini se u mnogim ispravama nazivaju »Zadarski građani« (Cittadino di Zara). Interesantno da niti jedan nije stigao kao ribar. Oni su to postali tek u Salima gdje su od Saljana »naučili ploviti i loviti ribu«, a nikako Saljani od njih. Sali su bile važan ribarski centar i jedino »industrijsko« mjesto na zadarskim otocima, u kojem su

nalazili posla razni zanatlije i službenici, koji su u Sali stizali privremeno, a neki se tu i udomili.

KUCNA I JAVNA KAPELA SV. MIKULE. Kad se podizanjem nekoliko stambenih zgrada na Portu stalo formirati maleno naselje, Hilarij Gverini je podigao veliku dvokatnicu (danas »crkvena kuća«) s kaštelom i svoj posjed opasao visokim zidom, a podigao je i crkvicu (vel. 5,21x3,62 m) za potrebe svoje obitelji, ali

Crkvića sv. Mikule na Portu u Salima

i za komoditet ostalih vjernika. Stoga je i napravio dvojna vrata glavna prema vani kao ulaz ostalim osobama, a druga malena, danas zazidana, prema dvorištu za pristup ukućana. Na ploči (77x14 cm) povrh nadvratnika malih zazidanih vrata prema dvorištu dao je urezati vrijedan natpis iz kojega se vidi tko i kada je podigao crkvicu: Natpis, kojemu u zagradama pridodajem ispuštena slova, glasi:

LAUS. DEO.E(t).T(ibi). B(eatae). MA(riae). S(em)P(er). V(i)R(gini)
F(ecit). F(ieri). ILARIO GVER(i)NI. 1583.

SLAVA BOGU I TEBI BLAŽENOJ MARIJI VAZDA DJEVICI
PODIGAO HILARIJ GVERINI 1583.

I na kamenici za blagoslovljenu vodu čitamo »ILARIO GVERINI«. Podignuta je u vrijeme radova na produženju župne crkve

(1581-1585). God. 1603. ju je posjetio ap. vizitator Priuli i zabilježio da je oltar propisno opskrbljen, ali nije posvećen, pa se celebrira na malom pomičnom. Vidio je kalež, planitu i rimski misal. U inventaru iz 1653. poslije smrti Gverina Gverinija u crkvi se uz ostalo našao glagoljski i latinski misal. God. 1626. prema Bianchiju imala je svog kapelana don Šimuna Marinčića, kojega je uzdržavala obitelj Gverini. Crkva ima zvonik na preslicu ukusno izrađen, sa starim zvonom iz g. 1643, tj. dvije godine pošto je Hilarijev sin Gverin Gverini podigao današnju Frančeskinovu kuću. Zvono je bilo preneseno na crkvicu sv. Ante na Dugom polju, ali je nedavno vraćeno na svoje prvotno mjesto. Don Ante Banić je g. 1904. zabilježio da ovu crkvicu na pola izdržavaju crkvinarstvo i obitelj Petricioli. Ta bogomolja je u Salima poznata kao »Crkva sv. Mikule«.

4. RIBARSKA CRKVA U PIŠKERI. Kad se u prvoj polovici 16. st. naglo razmahao kornatski ribolov, neke imućne zadarske porodice postale su vlasnici znatnog dijela ribolovnih sredstava, a kako su glavnijsa lovišta bila daleko od svih naselja, podigli su ribarsko naselje po srijedi tih lovišta na otoku Jadri, koje od otvorenog mora štiti otok Panitula stvarajući dobru luku s tješnacem širokim samo nekoliko metara. Prvi magazini su podignuti pošto je g. 1532. naređeno da se sva riba radi lakšeg oporezivanja svakog jutra dovozi na Panitulu, gdje je tada podignut i Kaštel kao sjedište pobirača. Prvu arhivsku potvrdu nalazimo kad je nešto prije g. 1556. na Panituli podigao veliku kuću Lazar Gnochi Pontremolo. Na Jadri na položaju Piškera podiglo se ka-

Ribarska crkva u Piškera

snije oko 50 ribarskih zgrada, a uz sam tješnac privatni kaštel na 3 kata. Za sklonište ribarskih lađa napravljeno je na strani Jadre 7 »mulićev«, a na Panituli osmi, koji je od šestog na Jadri bio udaljen 4-5 m, a spajao ih je pomični drveni most. Zadrani su do konca 19. st. bili vlasnici većine ribolovnih sredstava kojima su vješto rukovali uglavnom saljski ribari, kojih je cijele godine osobito za ljetne ribarske sezone u Piškera boravilo 150-200, a i kad su g. 1617. početkom lipnja uskoci »pohodili« ovu ribarsku bazu, našle su se tamo 33 lađe i 150 ljudi.

Stoga su ribari za svoje vjerske potrebe tu g. 1560. podigli crkvu (13x50) kojoj nad vratima čitamo: »MDLX ADI XX ZUGNO C/ostrut/TA. MF. PZC. ZDZ. P/ro/CURATORI«, u prijevodu: »Godine 1560. dana 20. lipnja podignuta zalaganjem crkvinara MF. PZC. ZDZ.« Slova MF. označuju vjerojatno Mihui Filacanevo, koji je g. 1555. do 1590. bio ugledni kornatski ribar. Onaj s inicijalom PZC možda je Don Zane Givančić, a o imenu trećeg ne možemo niti nagađati. Vizitator Priuli g. 1603. kaže da su crkvicu »podigli ribari iz pobožnosti« (»... quae fuit aedificata ex devotioe piscatorum«). Podignuta je vjerojatno od Zadrana i Saljana, sredstvima cjelokupnoga kornatskog ribolova. Priuli g. 1603. bilježi da crkvu od zgrade do zgrade poslužuje župnik Luke (Dugi otok), a kasnije je imala svoga kapelana. G. 1778. je tu službu vršio glagoljaš don Frane Gršković, ribar iz Sali, i uvijek kasnije je bila pod vlašću saljskog župnika, koji je 5. 8. 1939. zadnji put u prisutnosti većeg broja Saljana u njoj održao svečanu službu. Preskripcijom, tj. nakon 30 godina neupotrebljavanja (1969), prestala je biti saljska crkva. To je jedina crkva na Jadranu podignuta isključivo za vjerske potrebe ribara, pa je kao vrijedan spomenik kulture pod zaštitom države. Slika glavnoga oltara danas se čuva u saljskoj župnoj crkvi, a na njenu donjem desnom uglu bio je natpis koji u prijevodu glasi: »Zovanin Petricioli darovao ovu oltarnu sliku dne 1. srpnja 1827. Naslikao Kamilo Grati iz Ankone«; natpis je u vrijeme prvog svjetskog rata ostrugan. Na pročelju je g. 1955. postavljena ploča na kojoj čitamo da je u crkvi »u toku NOB bilo prihvatilište i bolnica ranjenih partizana«.

5. KAPELICA GOSPE OD ZAČEĆA U LOKARDENJAKU. U Salima su se g. 1904. prilikom 50. godišnjice ukazanja Gospina u Lurdu održavale misije. Vjernici su oduševljeno prihvatili prijedlog misionara da se podigne kapelica na čast Bezgriješne. Dogovorili se nek se podigne na moru u Lokardenjaku i misionar uveče pozove vjernike neka rano ujutro donesu na mjesto građevni materijal. Sutradan na 16. listopada 1904. do izlaza sunca

sva građa je bila na mjestu. Navalio narod noseći po 1 kamen, »kabal« vode, »šmur« vapna ili pržine itd., zidari se prihvatili posla i do večeri je bio podignut sav zid vis. 2,50 m. U nedjelju je putem iskićenim zelenilom, slavolucima i »facolima« prošla veičanstvena procesija od crkve sv. Marije do »kapelice« gdje je misionar održao propovijed i blagoslovio kapelicu na čast Gospe od Začeca, a lijepa polukružna kupola postavljena je naknadno. Podignuta je pokraj mora da se ribari ploveći uz nju pomole, a vraćajući se iz Zadra vide u njoj kroz prozor svjetlo. Poslužila je dakle i kao svjetionik. U njoj se u početku održavala služba na 8. prosinca, a kad je g. 1946. prilikom podizanja solionice riba porušena, i podignuta nova na rtu s druge strane uvale, u njoj se celebrira na Mālu Gospu.

Kapelica Gospe od Začeca na ulazu u luku Sali

6. CRKVICICA SV. ANTE PADOVANSKOG. O crkvicici sv. Ante opata na Dugom polju u razdoblju od 5. st. pa do g. 1849. potanje se govori u poglavlju Starokršćansko doba, a ovdje ćemo prikazati novu crkvicu sv. Ante Padovanskog. Prva je ostala bez krova oko g. 1849, a Saljani su nakon 64 godine, tj. g. 1913, na istom mjestu, dapače na ostacima zidova stare, podigli novu, ali je nisu posvetili stoljetnom svecu, već sv. Anti iz Padove. U njoj je već iste godine na 13. lipnja, uz veliko sudjelovanje razdraganih vjernika, održana prva svečana služba, a tek slijedeće 1914. godine prva procesija, u kojoj smo mi tadanja djeca prvi put pjevali prigodni himan »Gospodin ovaj ispovjednik sveti . . .«. Veličina crk-

Crkvice sv. Ante Padovanskoga na Dugom polju

vice je 10,15x5,37 m, a sakristije 2,50x3,15 m. Neki tvrde da je samo nadograđena na staru, a drugi da je nova nešto šira od stare.

Svake godine na dan toga sveca 13. lipnja skuplja se u Dugom polju velik broj hodočasnika iz Sali, Žmana, Luke, neke godine iz Velog Iža, a manje iz Zaglava, jer oni imaju oltar istoga sveca. Nakon jutrašnjih pobožnosti i svečane Mise pojedine obitelji ili grupice posjedaju svaka pod svoj stup masline da uzmu obrok koji su sobom donijeli, a potom uz veselu pjesmu i igranje narodnoga kola nastaje opće veselje. Poslije procesije svečevim kipom svi se zadovoljni vraćaju svojim kućama. To se ponavlja svake godine, premda je crkvice udaljena od Zaglava 2,5, od Žmana 4, a od Sali 4,5 km. Svima je ostao u pameti dan kad je to lijepo slavlje bilo poremećeno, a to je bilo g. 1941. kad je pred tvornicu »Mardešić« dovezeno 10 vagona srdela, pa je za svakoga bilo posla i na pretek. G. 1926. pred crkvicom je napravljeno otvoreno predvorje (4,43x5,37 m) da se ljudi za nevremena mogu skloniti. Hodočasnici su sobom donosili vodu za piće, ali su se služili i onom iz lokve u Njarici.

7. i 8. CRKVICE SV. MARKA I GOSPE OD KARMENA. Bianchi je zabilježio da se u dokumentu iz 1481. u mjestu Salima spominje crkvice na čast sv. Marka, a u ispravi iz g. 1657. crkvice Gospe od Karmena. Međutim nisam naišao ni na kakve druge podatke o njima.

Na koncu ćemo konstatirati da su Saljani u cijeloj svojoj pr-

ošlosti bili dobri vjernici i štovali svece kojima su na čast podigli mnogobrojne bogomolje i oltare, ali treba naglasiti da su bili neobično pobožni prema Majci Božjoj. Svoju župnu crkvu posvetili su Gospinu Uznesenju i u njoj podigli 4 Marijina oltara (Uznesenja, Gospe od Karmena, Gospe Ruzarske i Lurdske, a do početka ovog stoljeća i Gospe od Začeca), a osim župne imali su još 3 crkvice Njoj na čast (Kapelica i crkvice na Tarcu i u Piškero), u crkvi sv. Roka štuju i Gospu od Sniga (Sniježna Gospa). Odlazeći na ribolov i prolazeći uz spomenute tri crkvice pomolili bi se i preporučili Mariji, a također ploveći kroz Mali Ždralec kod tamošnje crkvice skinuli bi kapu i pozdravili Gospu.

Na svim putovima koji vode iz Sali u polja postoje položaji koje narod zove »di se Gospi klanja«, tj. točno na mjestima sa kojih se gubi iz vida župna crkva. Tu bi se okrenuli, poklonili se i preporučili svojoj pokroviteljici. Prema tome i ti položaji svjedoče o velikoj pobožnosti Saljana prema Majci Božjoj.

GLAVNI IZVORI I DJELA

BATOVIĆ Š., Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju, *Diadora*, VI, Zadar, 1973, str. 17, 45, 49, 90.

BIANCHI C.F., *Zara cristiana*, vol. II, Zadar, 1879, str. 77—82.

FILIP I A.R., Ribarsko naselje Piškera na kornatskom otoku Jadri, *Pomorski zbornik*, knj. 6, Zadar, 1968, str. 986, 992—997.

FILIP I A.R., Iz prošlosti kornatskog ribolova, *Radovi Centra Jugoslavenske akademije . . . u Zadru*, sv. XXII—XXIII, Zadar, 1976, str. 184.

FILIP I A.R., *Kornatsko otočje*, rukopis.

FINKA B., Porijeklo naziva Citorij, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije . . . u Zadru*, sv. II, Zagreb, 1955, str. 401.

FISKOVIĆ C., *Zadarski sredovječni majstori*, Split, 1958, str. 45, 156, 155, 162.

GRANDOV Š., *Telaščica*, *Anali Jadranskog instituta*, sv. IV, Zagreb, 1968, str. 635—656. Ovaj saljski kroničar ostavio je nakon smrti preko 400 rukopisnih stranica o svom mjestu, a posebno o crkvama.

HISTORIJSKI ARHIV u Zadru, *Notari, zadarski knezovi itd.*

IVEKOVIĆ Č., *Dugi otok i Kornat*, *Rad Jugoslavenske akademije*, knj. 235, Zagreb, 1928, str. 257—262.

KEČKEMET D., *Naša stara pomorska ikonografija*, *Pomorski zbornik jubilarni*, sv. I, Zagreb, 1962, str. 573.

KOSTRENCIĆ M., *Codex diplomaticus*, sv. I, Zagreb, 1967, str. 49, 99.

KUĆNI ARHIV OBITELJI PETRICIOLI, Zadar.

OSTOJIC I., *Benediktinci u Hrvatskoj*, sv. I, Split, 1963, str. 33, 73.

PETRICIOLI I., *Spomenici iz ranog srednjeg vijeka na Dugom otoku*, *Starohrvatska prosvjeta* 'III. serija, svezak 3, Zagreb, 1954, str. 53.

PETRICIOLI I., *Neki preromanički spomenici Zadra i okolice*, *Zbornik Instituta za historijske nauke*, sv. II, Zadar, 1958, str. 65—74.

PETRICIOLI I., *Građevni i umjetnički spomenici srednjega vijeka na Zadarskim otocima*, *Zadarsko otočje*, zbornik, Zadar 1974, str. 85—98.

POLJAK J., *Geomorfologija otoka Dugog*, *Prirodoslovna istraživanja Kraljevine Jugoslavije*, sv. 16, Zagreb, 1930, str. 16.

SKOK P., *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, Zagreb, 1950, str. 118.

STOSIĆ K., *Sela šibenskog kotara*, Šibenik, 1941, str. 236-239.

STRGAČIĆ A.M., *Cella sancti Johannis in Tilago*, *Časopis za hrvatsku poviest*, sv. 4, Zagreb, 1943, str. 316—329.

STRGAČIĆ A.M., *Upadi osmanskih gusara na predjele zadarskih otoka*, *Zadarska revija*, II/4, III/I.

SUIĆ M., *Iskapanje rimske ville u Maloj Proverci*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LIV, Split, 1953, str. 1.

SUIĆ M., *Pyzuch na Dugom otoku*, *Starohrvatska prosvjeta*, III. serija svezak 4, Zagreb, 1955, str. 135.

TAJNI VATIKANSKI ARHIV, *Arch. Conc.* 29, 53, *Valierova apostolska vizitacija iz 1579*, *Zadarska nadbiskupija*, list. 63.

VATIKANSKA BIBLIOTEKA, *Armadium VII*, vol. 101, *Priulijeva apostolska vizitacija iz 1603*, *Nadbiskupija zadarska*, list 782—787.

ŽUPNI URED SALI, *Libar braće sv. Marije*, str. 47, 124, 211—218, 247, 250. *Libar lašov župe Sali*, str. 73, 92, 97. *Stare župne matice*, *Per la chiesa Parocchiale di S. Maria . . . itd.*

Don Amos-Rube Filipi